

GIMES BALÁZS

Schmal Dániel: *Az elme filozófiája a kora újkorban.*

Budapest, Gondolat, 2016. 302 oldal

Gyakran találkozunk a kora újkor filozófiájával megnyugtató, letisztult, rendezett formában. Két meghatározott folyam, racionalizmus és empirizmus torkollik Kant filozófiájának a tengerébe, az áramlatok jeles képviselői jellemzően hármásokba rendezve kerülnek ismertetésre (Descartes–Leibniz–Spinoza, Locke–Berkeley–Hume). Schmal Dániel a könyv bevezető fejezetében leszögezi, hogy nem ezt a jól ismert képet alapul véve fogja tárgyalni az elme kérdését a kora újkorban. A valódi kép szinte felmérhetetlenül bonyolult, kisebb-nagyobb áramlatok folynak át egymásba, rengeteg szállal szervesen kapcsolódva középkori és reneszánsz előzményekhez. Az elmúlt években a megszokott narratíva minden lényeges eleme megkérdőjelezhetővé vált: vitatják, hogy szakítás történt az előzményekkel, illetve azt, hogy radikális újdonságot hozott a 17. század. Kérdéses, hogy létezett-e tudományos forradalom, hogy egyes nagy személyek eszméi voltak-e meghatározóak, illetve maga a klasszikus racionalizmus–empirizmus felosztás is kiment a divatból.

Schmal az utóbbi néhány évtizedben született kutatási eredmények figyelembevételével és bizonyos, a megszokott interpretációkban–receptiókban elhanyagolt, de a valódi történelmi situációban fontos szálak kiemelésével kíván a kor

filozófiájának elmét érintő kérdéseiről áttekinthető képet adni. Bemutatja az ismeretesebb gondolkodók elmefilozófiával összefüggésbe hozható nézeteit és érveit is, ugyanakkor olyan szerzőket is tárgyal, akiket kiemelten kevesen vizsgálnak, ám akik munkásságának ismerete nélkül fontos összefüggések és eredmények hátere maradna rejtve.

A könyv célja nem öncélú történetírás: Schmal gondot fordít arra, hogy megmutassa a kortárs elmefilozófiával való kapcsolódási pontokat, ügyelve arra, hogy az eredeti kontextust ne torzítsa el a jelen nézőpontjából. Fontos, néhol meglepő párhuzamokat mutat be kortárs pozíciókkal, viszont óvakodik az anakronizmusoktól. Így lehetővé válik, hogy az elmefilozófiai problémák mögött meghúzódó hallgatólagos előfeltevéseinket tudatosítsuk és átgondoljuk, a kortárs problémák genezisét megértve felfedezhessük azoknak esetlegességét, illetve inspirálódhassunk olyan nézetek által, amelyek aktuális népszerűtlensége nem szükségképpen tarthatatlanságukból származik. Az elmefilozófia nem különálló területként létezett a kora újkorban, így az elmefilozófia kifejezés a könyvben nem történelmi összefüggésekre, hanem arra a relációra utal, amely a mai nézőpontunkat összeköti az akkori elmével kapcsolatos filozófiai gondolatokkal.

Schmal munkájában három fontos szála hívja fel a figyelmet. Az első a barokk (vagy második) skolasztika, amelynek képviselői nem pusztán követői és ismétlői voltak a középkori filozófiai áramlatoknak. Ezt az irányzatot élénk szellemi élet jellemezte, új eredményeket is elértek kreatív munkával számos tudományágban, és fokozatosan egyre jobban kapcsolatba kerültek a reneszánsz humanizmussal is. A kora újkori szerzők önértelmezéséhez erősen hozzátartozó gondolat volt a skolasztikával való szakítás, innen öröklődött át ez a felfogás a filozófiatörténetbe. Azonban felvethető a kérdés, hogy az újszerűség mennyiben csak retorikai elem, a források vizsgálata a tartalmi újszerűséget erősen kétségbe vonhatja. Az újabb kutatások eredményei alapján a kor problémái humanista szerzők, platonisták, de a skolasztikusok írásai-ban is tükröződnek, ezért a kora újkori filozófiai változások tényleges megértéséhez, az okok feltárásához elengedhetetlennek tűnik a barokk skolasztikát érintő kutatások vizsgálata.

A második kiemelt szál a kora újkori spirituális mozgalmak érintése, mely mozgalmak közül a vitalizmusról és válfajairól esik szó részletesen. A vitalizmus a múlttal való kontinuitás, platonizáló és hermetikus jellege ellenére ugyanúgy modernnek tekinthető, mint a karteziánus filozófiai szövegek. A recepció történetében viszont aránytalanul keveset foglalkoztak velük, holott ezek nélkül az előzmények nélkül a 18. századi elmefilozófiai eredmények nehezen érthetőek.

A harmadik szál Malebranche filozófiájának a szokásosnál hangsúlyozottabb szerepeltetése. Malebranche egyrészt megkerülhetetlen szerzője a kora újkornak, munkásságának ismerete nélkül az egész kora újkori szellemi közeg, filozófia nehezen értelmezhető. Gondolkodása jól illusztrálja az empirizmusra és racionalizmusra történő felosztás túlegyszerűsítő, tarthatatlan

jellegét: Malebranche figyelembevételével olyan vonalak válnak láthatóvá, amelyek „keresztül-kasul metszik – az »empirizmus« és a »racionalizmus« állítólagos határait” (16). Munkásságának bizonyos elemeit már a kortársai is elutasították, ugyanakkor más részek nagy hatást gyakoroltak a filozófiára: ilyen például az okságmélete, de elsősorban az érzékelés természetére vonatkozó elképzelései váltak meghatározókká a későbbi elméletekre.

A könyv meghatározó tézise, hogy „az elme modern fogalma nem annyira a lélekre, mint inkább az anyagra vonatkozó eszmék és praxisok megváltozását tükrözi a kora újkorban” (14). A *Bevezetés* bemutatja a módszertant, a fontos szempontokat, felvázolja a bemutatásra kerülő történeti képet. A *Kitekintés* fejezetben Schmal erre a képre reflektál. Így egy történetfilozófiai-metafilozófiai keretet teremt, és ilyen természetű kérdést is felvet a könyve végén. Nyolc fő fejezetben tárgyalja a kora újkor elmefilozófiáját.

Az első fejezet, a *Korpuszskuláris hipotézis és az elme modern fogalma* Descartes-tal kezdi a történetet, és továbbra is ő lesz a sok kisebb-nagyobb jelentőségű gondolkodó között a legmeghatározóbb. Descartes az, akihez leginkább köthető az emberi lény addig egységként való felfogásának megbontása: az addig létező, igen bonyolult és kifinomult terminológiát, distinkció-rendszert, ontológiát lecseréli egy egyszerűbb és áttekinthetőbb modellre, létrehozva ezzel a kora újkor gondolkodását meghatározó dualizmust: két új terület jön létre, az egyikbe kizárólag a lélek, elméként megnevezve, a másikba kizárólag a test kerül. A lélek bizonyos korábbi funkciói, a vegetatív és szenzitív funkciók a mechanikusan értett test fogalma alá fognak tartozni, a racionális gondolkodás, tudatosság pedig kizárólag az emberhez tartozó elmébe kerül.

A természeti világ kizárólagosan fizikai tulajdonságokon alapuló leírásának

ideája, a mechanikai, illetve korpuszku-láris filozófia Robert Boyle *The Origins of Forms and Qualities* munkája nyomán kerül bemutatásra. Őt olyan tézist említ Schmal, amelyekkel lényegében egyet-értettek a mechanikai filozófia képviselői. Ezeket érdemes kiemelni, mivel a könyv további részeihez fontos észben tartani a mechanikai filozófiai képet mint viszonyítási pontot. 1. A természetet alkotó anyag eredetileg homogén, differenciálatlan. A kiterjedés, oszthatóság és áthatolhatatlanság jellemzi (ez utóbbival kapcsolatban nem volt teljes egyetértés). 2. A későbbi különbségek helyváltoztató mozgás eredményei, amely mozgás nem tartozik hozzá az anyag természetéhez, különálló, nem redukálható elv, amely Boyle szerint az isteni cselekvés eredményeként járul az anyaghoz. 3. A mozgás eredményeképpen fragmentumok jönnek létre, amelyek határoltak, és további tulajdonságok jellemzik őket: méret, alak, illetve a többi anyagi részhez viszonyított relatív mozgás. Ezek az elsődleges minőségek, elvi szinten az ókori matematikai szemlélet tér vissza ebben a felfogásban, gyakorlatban pedig ezekre a mérhető aspektusokra irányuló kísérletek jelennek meg. 4. A további tulajdonságok az elsődleges minőségekre épülő, relációs tulajdonságok, amelyek részek egymás közötti elhelyezkedéseinek különbségeiből adódnak. 5. Az érzékelés az érzékszervek és az anyag elsődleges minőségeinek interakciója. Az így keletkező érzetek relációs tulajdonságok, csak egy érzékelő elmével való viszonyban illetik meg a fizikai tárgyakat, Boyle elnevezése nyomán ezek a másodlagos minőségek.

A következő három fejezet a mechanikai filozófiai keret által meghatározott elmefilozófiai álláspontokat tekinti át. Először Descartes három, dualizmus mellett érvelő esik szó. Erősségük szerint növekvő sorrendben: a természetfilozófiai érv, amely a nyelv és az intelligencia

problémájával kapcsolatos, majd az elgondolhatósági érv, végül az oszthatósági érv. Az első érv kapcsolatba hozható a mester-séges intelligencia lehetőségének kérdésével, a második analógiát mutat a manapság megint divatba jött elgondolhatósági érvekkel, a harmadik pedig átlényegülve a tapasztalat szubjektív egységének kérdésévé ma is élénk viták tárgya. A fejezet végén a gyenge és erős dualizmus kerül megkülönböztetésre: az erős dualizmus azt állítja, hogy léteznek olyan működési az elmének, amelyek az agy fizikai állapotától függetlenül, azzal való korreláció nélkül mennek végbe. Az erős dualizmus nem népszerű manapság, de a kora újkorban sem volt az. Talán érdemes azért megemlíteni, hogy népszerűtlensége ellenére azért nem példátlan az érv valamilyen variánsának használata manapság sem: például analitikus kontextusban James Ross érvel az erős dualizmus, más szóhasználatban az intellektus immaterialitása mellett.

Descartes után Thomas Hobbes nézetét, illetve a kartéziánus érvek (de nem magának a test–elme dualizmus tézisének) korabeli kritikáját ismerteti a szerző. Hobbes meglehetősen egyedülállónak tekinthető mechanikus-materialista nézetével, amelynek legjóindulatúbb rekonstrukciója alapján a tudatosság problémáját szerkezetileg hasonlóan kezeli, mint a tudatosság HOT (*Higher Order Theory*) elméletei, ezzel tulajdonképpen korát messze megelőzően jó társaságban van. A korabeli kritikák pedig teret nyitottak annak az elképzelésnek, hogy az anyag fogalma nem zárja ki a gondolkodást.

Schmal ezután Spinoza, Leibniz és Berkeley álláspontját fejti ki és elemzi. Ezzel a fejezettel kapcsolatban kiemelendő a spinozai rendszer bemutatásának rendkívüli tisztasága és tömörsége, illetve Berkeley filozófiájának kiváló kontextusba helyezése, valamint az előzmények bemutatásával

és értelmezésével az idealizmus rejtélyes eredetének magyarázata.

Az ötödik fejezet tárgyalja a vitalizmus összefoglaló kifejezés alá sorolható filozófiai nézeteket. Ezeknek a fő motivációja nem reakció, mint a világ elszíntelenedését számon kérő modern aggályok, hanem abból a meggyőződésből fakadnak, hogy a mechanikus filozófia magyarázó elvei, a passzív, geometriai tulajdonságokkal rendelkező anyag nem elégségesek a természet rendjének megmagyarázásához. A vitalista elméletek elsősorban az életjelenségek célszerűségére utalva kritizálták a mechanikai filozófiát, annak gép metaforára épülő szemléletmódja helyett a természetet organizmushoz hasonlították. A vitalizmus megértése bonyolult, mivel szerteágazó kapcsolatban áll különböző reneszánszból kiinduló mozgalmakkal, amelyek nem illeszthetők sem a szkeptikus, sem a racionalista-empirista irányzatok problematikáihoz. Schmal mellett érvel, hogy a reneszánsz eredet és e bonyolult kapcsolatrendszer ellenére a vitalizmus önmagában értékelendő kora újkori filozófiai program, amely más mozgalmakhoz hasonlóan akkor aktuális problémákra érzékenyen működött.

Több okból is fontos a vitalista elméletek tanulmányozása. Számos olyan problémát érintenek, amelyek idegenek a karteziánus elmefelfogástól, ezért a karteziánizmust érő kortárs kritikák fényében érdeklődésre tarthatnak számot. A szakirodalomban aránytalanul nagy figyelmet kaptak a mechanikai filozófiai elmekoncepciók, ez pedig nem tükrözi reálisan a vitalizmus történeti jelentőségét. Végezetül lényeges az is, hogy a vitalizmus kapcsolatban áll a 17. század második felének egyik kulcsfontosságú filozófiai problémájával: miként integrálódnak a természetbe a mechanikai folyamatok háttérét képező erők?

Az első kifejtett nézet a vitalista materializmus, amely elsősorban orvosi körök-

ben volt népszerű. Margaret Cavendish filozófiája, illetve a hülozoizmus fogalma a fókuszpont. Cavendish elképzelése nem áll nagyon távol a mechanikai filozófiától. Kétféle anyagot különböztet meg: a lélek nélküli és lelkes (aktivitással rendelkező) anyagot. Minden anyagi részecskében keveredik az élettelen anyag és az élő anyag két alfaja: az érzékelni képes és gondolkodó matéria. A biológiai folyamatok teleologikus jellege, illetve a mozgásátadás kérdése két olyan probléma, amire ez a nézet alternatívát kínál. Az erő problémája nehezen illeszthető a mechanikai filozófiába: a vitalista válaszok vezetnek el a vonzó és taszító erők newtoni koncepciójához, ami erőteljesen megváltoztatja és kibővíti a mechanika eszköztárát. Cudworth leírásából és kritikájából ismerjük meg a hülozoizmust: ez olyan elmélet, amely az anyagnak (*hülle*) eleveniséget (*zoé*) tulajdonít. Azonban kétféle életről van szó: a növényekre és állatokra jellemző lélekből fakadó animális életről és egy, a természetben mindenütt jelen lévő, alacsonyabb rendű vitális erőről. Ez utóbbi a plasztikus élet, amely formát ad a holt anyagnak. A matéria természeténél fogva rendelkezik az organizáció képességével. Ha a plasztikus életet az evolúció gondolatával helyettesítjük, akkor ez az elmélet analóg lesz azokkal a kortárs naturalista elméletekkel, amelyek a tudatosságról kifejezetten biológiai jelenségeként beszélnek.

Cudworth álláspontja abban különbözik a hülozoizmustól, hogy egyetlen elvből kívánja levezetni a rendszerét, filozófiájában egyetlen tökéletes, élő és értelemmel rendelkező lény az eredete és építőmestere a világnak. A formatív erők a világot kormányzó isteni racionalitás eszközei, azonosak vele, de nem transzcendens, hanem anyagban tükröződő, aktív, immateriális változatként. Érdekes, hogy ezen elvek működésének a leírása bizonyos hasonlóságot mutat a mai *embodied mind*-elméle-

tekkel. Az ember speciális esetet jelent a többi élőlényhez képest: az ő esetében a formatív erő a világlélektől numerikusan különböző, individuális lélekkel egységben működik. Ezért ez az álláspont nevezhető vitalista dualizmusnak, viszont két okból sem azonosítható a karteziánus dualizmussal: egyfelől a mentális bizonyos formái a természet egészére ki vannak terjesztve, másfelől ezek a formák nem tudatos gondolatokkal vannak definiálva.

A vitalista racionalizmus alfejezetből kiemelendő a 16. századi Scaliger személye, aki egyfelől viszonyítási pontként szolgál a modern elmefogalom különböző változatainak megértéséhez, másfelől munkássága illeszkedik az emberi lélek egységét állító áramlatok közé.

A következő fejezet metafizikai problémákat tárgyaló, elsősorban történeti rész. Az előző fejezetre támaszkodva azt vizsgálja, hogy az anyag új fogalma az elme megértése terén milyen változásokat idézett elő a 18. században. Három szakaszból áll: az első tárgyalja részletesen a vitalista dualizmust, mely instabil álláspont, egyformán könnyen omolhat materializmusba, illetve immaterializmusba. A második szakasz az állatok természetével kapcsolatos vitákat mutatja be. Ez a könyvnek az a része, amely a leginkább kapcsolható napjainkban is aktív morálfilozófiai kérdésekhez: rendkívül tanulságos, önmagában is elolvasható alfejezetről van szó. A harmadik szakasz az elmefilozófiai materializmus új formáinak megjelenéséről beszél, amelyek a vitalizmus anyagfelfogásához kapcsolódnak.

A különböző elmefilozófiai nézetek bemutatása után a test és az elme egységének kérdése válik vizsgálat tárgyává a hetedik fejezetben. Ez a 17. században vált igazi problémává, a dualista rendszereknél: az olyan skolasztikus álláspontokban, amelyek az arisztotelészi forma és anyag fogalmain keresztül vizsgálták az emberi lényt, de az

emberi elme halál utáni önálló létezésének lehetőségét tételezték, illetve természetesen és hírhedten a karteziánus dualizmusban. Schmal ebben az igen komplex fejezetben bámulatosan sok lehetséges megközelítést mutatja meg a problémának, de megnyugtató választ nem talál. Világosan kiderül, hogy a szubsztancia-dualizmusok egyik legnehezebb kérdése az egység rejtélye. Az egyik végkövetkeztetés szerint a skolasztikus háttér nélkül a skolasztikus fogalmakat használó megoldási kísérletek nem tudnak megfelelően működni – ez véleményem szerint ösztönzéseként is felfogható: a skolasztikus álláspontok kontextuális, történeti vizsgálata esetleg alapul szolgálhat egy skolasztikus alapokon nyugvó ember- és elmekép felelevenítéséhez, de legalábbis annak a mélyebb megértéséhez, hogy milyen filozófiai indokai voltak a skolasztika hanyatlásának.

A test–elme interakciót tárgyaló fejezet talán a legérdekesebb a kortárs analitikus filozófia iránt érdeklődő olvasó számára, mert ez mutatja be a test–elme probléma egyik centrális elemének, a mentális okozásnak, illetve az oksági zártságának kora újkorban releváns vonatkozásait.

Ez a szakasz ismerteti Malebranche okkacionalizmusának jelentőségét, és helyezi el azt a kor többi okságelméletének rendszerében. A másik két tárgyalt rendszer a kölcsönös befolyásolás elmélete, illetve az előre megállapított harmónia elve. Az analitikus elmefilozófiát tárgyaló könyvek ezeket az elméleteket bemutatják, de tipikusan elvonatkoztatnak a történeti kontextustól. Ebben a fejezetben a megszokottnál sokkal alaposabb áttekintést kapunk az oksági kérdések kora újkori tárgyalásáról, meglepő ötletgazdagság és összefüggésrendszer jellemzi a különböző elképzeléseket, valamint a metafizikai háttér jelentőségére is fény derül. A fejezetet Hume oksággal kapcsolatos nézeteinek ismertetése zárja.

A *Kitekintés* Hume elméire vonatkozó elképzelése („lebegő ideák rendszere”) kapcsán két továbbvezető utat említ: az egyik lehetővé tesz olyan vizsgálódásokat, amelyek az elmét tapasztalati konstitúció eredményének tekintik. A másik abból következik, hogy Hume a metafizikai kérdéseket háttérbe szorítja, és igényli, hogy ezek feltevését a megismerőképesség kritikai vizsgálata előzze meg. Ez utat nyit Kant transzcendentális öntudatfogalmának kidolgozása felé. Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy nem kellett volna-e hangsúlyosan tárgyalni a már Descartes-nál felbukkanó ismeretkritikai, illetve transzcendentális aspektust. Schmal könyvének érvelése alapján, ha Hume, illetve Kant filozófiájától „győzedelmesen” visszatekintünk az „előfutáraikra”, kiemelhetünk ugyan egy hozzájuk vezető

szálat, de a megelőző gondolatok teljesen más jellegű és mértékű jelentőséggel bírtak a 17. század gazdag szellemi életében. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményei hatására megszűnőben van a kitüntetett irányba haladó filozófia gondolata, egy lényegesen bonyolultabb kép rajzolódik ki. Tekinthető állóvíznek is, de érzékelhetőek különböző domináns mozgások, viszont ezek nem egy irányba húznak. Nem látszik világosan a mozgások iránya: „e dezorientált filozófiatörténet értelmezése súlyos történetfilozófiai kérdés” (245).

Ezzel a kérdéssel zárul a könyv, amelyet talán e történetfilozófiai kérdés fényében érdemes leginkább átgondolni – mindenkinek, aki az elme iránt érdeklődik és a filozófia történetére eleven gondolatok potenciális tárházaként tekint.